

УДК 340.15(474.5)

П.П. Музиченко

БОРОТЬБА ІЗ СУДОВОЮ ТЯГАНИНОЮ ЗА СТАТУТАМИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

У Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ), як і у всій тогочасній Європі, тяганина в судах була справжнім бичем. Вона обумовлювалася традиційним відставанням правового регулювання і судочинства від досягнутого рівня розвитку соціальних відносин.

Намагання влади ліквідувати чи хоча б зменшити таке негативне явище, як зволікання судами термінів розгляду справ, знайшло віддзеркалення в нормах Статутів ВКЛ.

Своєрідною конституцією в боротьбі із судовою тяганиною став принцип загальності права, проголошений в усіх трьох Статутах ВКЛ. Арт. 9 розд. I Статуту ВКЛ 1529 року вперше в історії литовсько-руського законодавства декларує загальне і єдине право для всіх жителів держави: «Всех у Великом князьстве Литовском одним правом сужоно быти маеть» [8]. Це право підтвержене також арт. 1 розд. I Статуту 1566 року [9] і арт. 1 розд. I Статуту 1588 року [10]. Саме в цих артикулах визначалася функція Статуту як єдиного і всеосяжного письмового зведення законів ВКЛ, який був покликаний замінити й об'єднати громіздкі, органічно між собою не зв'язані партикулярні місцеві закони, зафіксовані в привілеях різних областей.

Слід зазначити, що прийняття Статуту 1529 року не привело до автоматичного припинення дії звичаєвого права: початок XVI століття – період співіснування, взаємопроникнення і взаємовпливу права звичаєвого і писаного. Початок епохи панування писаного права все-таки поклав Статут 1566 року. Арт. 17 розд. I Статуту 1566 року розширив круг суб'єктів правовідносин. Відтепер не тільки піддані ВКЛ, але «так же чужоземцы, заграничники Великого князьства Литовского, приездчие и яким-колвек обычаем прибылые люди, тым же правом мають быть сужоны» [9]. Арт. 9 розд. I Статуту 1529 року і арт. 1 розд. I Статутів 1566 і 1588 року здійснюється перехід від правових норм загального характеру, до другої групи артикулів розділу, що визначали конкретні обов'язки великого князя як верховного судді.

Вже в назві арт. 10 розд. I Статуту 1529 року (арт. 18 розд. I Статуту 1566 року; арт. 21 розд. I Статуту 1588 року) підкреслюється мотив невідкладного вирішення судових справ: «Листи з канцелереи ку отволоченью права никому не мають даваны бытии...» [8]. Боротьба з тяганиною породила так званий «завитой рок» (остаточний термін), прострочення якого означало програш справи. «Остаточний термін» був широко поширений у польському і мазовецькому праві. С.А. Лазутка припустив, що найпевніше він і був запозичений судовою практикою ВКЛ [3]. Втім, судова тяганина і спрямований проти неї «остаточний термін» були характерними для феодального права багатьох країн того часу. Тому цілком можливим є і місцеве походження цієї норми. Тим паче, що

в близькій литовському звичаєвому праву Помезанській Правді (ст. 6, 71) вже йшлося про «остаточний термін», повторне виведення свідків і прибуття на сход «всієї землі» [5]. Хоча «остаточний термін» і був важливим засобом у боротьбі із судовою тяганиною, але і він не міг повністю її подолати.

Відстрочення розгляду справ нерідко супроводжувалося обіцянкою вирішити їх наступного разу, точний час якого ніколи не вказувався.

Це особливо наочно видно із справ, що знаходилися в компетенції найвищої інстанції – господарського (великокнязівського) суду. Господар, зайнятий іншими справами, «не встигає», «не може» їх вирішити у встановлений термін. Появляється навіть термін «зручного часу» [6]. Цей «зручний час» міг повторюватися для однієї і тієї самої справи. Треба мати на увазі, що «спільний» для Великого князівства і Польщі монарх більшість часу перебував у Польщі, тому частина справ нерідко відкладалася до його приїзду у ВКЛ. Зустрічаються відкладені справи і без будь-яких мотивів. Нерідко при цьому судді керувалися бажанням розглянути частину складних справ на більш представницькому форумі: на засіданнях Пани-ради в присутності більшості її членів (повний склад Пани-ради теж нелегко було зібрати) або навіть на сеймі. Розгляд справ про межові спори на копних судах відкладався ще частіше, бо потрібно було об'їхати межі та спірні кордони. Віддаючи данину нормам звичаєвого права, відкладалися справи неповнолітніх. Проте разом з вагомими обґрунтованими мотивами відстрочення судових справ вбачається і тенденція просто відходу від їх вирішення. Викликом до суду відповідача, свідків та інших пов'язаних із справою осіб зазвичай займався сам позивач. А це було справою нелегкою: відповідачі всіляко уникали явки до суду, навіть отримавши повторну повістку, не з'являлись до суду, стверджуючи, що не бачили ніяких повісток. Великі феодали взагалі з будь-якого приводу могли добитися відстрочення справи простою заявою про свою зайнятість.

У результаті в судовій практиці виробилися категорії поважних за своїми причинами і неповажних відстрочень судової справи (щодо її сторін). До поважних належала перш за все господарська (особливо військова) служба однієї із сторін або судді – це найбільш поширена причина. Вона була достатньою і для отримання відповідного листа; поважною причиною могла служити і служба осіб, пов'язаних із справою. Іншою, такою ж важливою причиною була хвороба. Обидві ці причини в судовій практиці отримали чітко визначений статус, проте служба у більшого за рангом феодала сюди не включалася. Дуже схоже коло поважних причин для відстрочення справ склалося ще раніше в Польщі. У Судовій книзі до них зараховані хвороба, в'язниця, княжа служба, тобто ті самі причини, що і в арт. 10 Статуту, тільки тут замість в'язниці – «в неприятелей наших в нятстве был» [8]. Проте в польському законодавстві XIV ст. цей принцип не отримав достатнього розвитку. Тут, як і в багатьох артикулах Статуту 1529 року, він міг послужити тільки своєрідним еталоном для ранньофеодальних відносин звичаєвого права ВКЛ, що самостійно розвивалися на тій самій соціальній основі. Кодифікатори, формулюючи арт. 10 Статуту 1529 року (арт. 18 Статуту 1566 року і арт. 21 Статуту 1588 року), спиралися на усталений

в судовій практиці статус поважних причин відстрочення справ. Але тут ці причини зведені до трьох пунктів: «...первое, коли бы хто о реч посполитую в неприятелей наших в нятстве был; другое, коли бы хто был на службе посполитое речи в панствах наших; третье, коли бы хто правдивее немощон был...» [8]. З наведеного видно, що поважні причини відстрочення судових справ сформувався в судовій практиці задовго до ухвалення Статутів. Підґрунтя відстрочення розгляду судових справ, перш за все, слід шукати в місцевому звичаєвому праві. Проте причини відстрочення ще не викристалізувалися остаточно, суб'єктивна думка суддів ще не мала чітко окреслених меж. Найбільш яскравим свідомством цього є роздача не нормованих правилами відстрочення господарських заповідних листів. Такі листи були однією з найбільш серйозних перепон ідеї невідкладного вирішення судових справ. Магнатська верхівка прикривалася ними, стримуючи тим самим здійснення ідеї швидкого вирішення справ. Відміна таких листів-грамот арт. 10 Статуту 1529 року (арт. 18 Статуту 1566 року і арт. 21 Статуту 1588 року) є значною поступкою шляхті з боку магнатської олігархії. Таким чином, відміна заповідних листів є важливим кроком у завершенні визначення норми, що вже склалася і яка охоплювала поважні причини відстрочення судових справ, вона усувала основні перешкоди практичного застосування цієї норми в судах. Цим ця відміна сприяла прискоренню судового діловодства і зменшенню тяганини в судах ВКЛ [2].

Невідкладному вирішенню затягнутих судових справ, тобто прискоренню судочинства і боротьбі з тяганиною, особливо коли справа стосувалася честі і шляхетської гідності, присвячений арт. 14 Статуту 1529 року. Великокнязівська влада намагалася вирішити це питання ще наприкінці XV ст. привілеєм 1492 р. Зміст статей привілею і став головним джерелом арт. 14 Статуту 1529 року. Вже у його назві: «Которые ся вспоминали за короля Казимира и за Олександра, тым обецуеть господар справедливость чинити» сформульована суть цієї правової норми [8]. У тексті артикула така обіцянка узаконена в ще більш категоричній формі: «...будем повинни с порадом рад наших всякую справедливость чинити без отволоки», якщо позивачі про правосуддя «згадували» за Казимира або Олександра. Тут, таким чином, побічно встановлювався і термін давності – часи Казимира, який вже затвердився в судовій практиці. У арт. 14 йдеться також і про «нагадувальні листи», тобто про документальну основу позову, розгляд якого з певних причин зволікався. В останньому абзаці артикула декларується зобов'язання господаря нічого не брати за судові рішення справи, розгляд якої зволікався. Таке зобов'язання слід розуміти як визнання владою своєї провини і у зв'язку з цим намір позитивно і швидко вирішувати справи подібного роду.

Продовжує проблему боротьби з тяганиною в судах арт. 20 Статуту 1529 року (арт. 24 Статуту 1566 року і арт. 28 Статуту 1588 року), який стосується лише однієї конкретної сфери – шляхетської (дворянської) честі, яка наприкінці XV – на початку XVI ст. у феодальному суспільстві ВКЛ отримала досить широке правове визначення й охоплювала цілий комплекс прецедентів [7]. Її джерелом також був привілей 1492 р. [4]. У цьому артикулі Статуту, як і в багатьох судових справах, йдеться перш за все не стільки про шляхетські амбіції, скільки

про матеріальні речі. Втрата дворянської честі, як правило, супроводжувалася втратою всього майна і станових привілеїв. У арт. 20 господар і гарантує швидке вирішення таких справ. Для цього встановлювався навіть остаточний четвертий термін: «...и коли бы на первый и вторый або на третий рок в таковых-то делах конец не был вчинен, ино коли остаточный рок приидеть, конечную справедливость без от волоки з радами нашими вчиним...» [8]. Встановлення останнього четвертого терміну свідчить про те, що кодифікатори шукали серйозні гарантії виконання обіцянок, що й декларували в артикулі. Крім того, в артикулі узаконена норма, що захищала честь феодала до завершення судового процесу, а в разі його смерті він взагалі виправдовувався і виправдання поширювалося на всю його родину. В останньому реченні артикула особливо підкреслюється необхідність несення військової повинності і в ході судового процесу, а загибель на війні автоматично припиняла справу і зберігала честь загиблого і його нащадків: «А если вбит был, а того ся не справил, однако ж ему и потомкам его шкочити не маеть» [8].

Подібні справи Статуту 1529 і 1566 років відносили до компетенції господарського суду і суду Пани-ради. На відміну від них, за Статутом 1588 року справи про відновлення шляхетської честі перебували виключно в компетенції великого вального сейму. Арт. 28 Статуту 1588 року встановив терміни розгляду таких справ. Вони повинні були розглядатися на сеймі найближчого скликання. Розгляд справи на наступному сеймі вважався остаточним, «завитим» [10].

Арт. 12 розд. VI Статуту 1529 року, арт. 12-14 розд. IV Статуту 1566 року, арт. 22-24 розд. IV Статуту 1588 року також були спрямовані на боротьбу із зволіканням судами розглядів справ, оскільки визначали правові наслідки для сторін за неявку до суду без поважних причин, наводили перелік таких причин і порядок їх засвідчення.

Арт. 34 розд. IV Статуту 1588 року вперше в литовсько-руському праві встановлює, що в кримінальних справах судова тяганина не допускається і «рок за кождыми позвы кгродскими маеть быти завитый под страченьем права» [10]. Ідею цього артикула продовжує арт. 38: «абы суд кгродский рочков не отметкивал, хотечи то мети, абы справедливость без от волоки кождому укrywжоному доходила» [10]. Законодавець вперше встановлює відповідальність суддів гродського суду за невчасне здійснення правосуддя і за нез'явлення на судову сесію без поважної причини. Триразове нез'явлення судді в судові засідання без поважної причини вело до втрати таким суддею його посади.

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку про прагнення законодавця якщо не подолати судову тяганину, то хоча б максимально зменшити терміни розгляду справ судами ВКЛ.

Література

1. Греков Б.Д. Избр. тр. – М., 1957. – Т. 1. – С. 416.
2. Лазутка С.А. I Литовский Статут – феодальный кодекс Великого княжества Литовского. – Вильнюс, 1974. – С. 103.
3. Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.). – Вильнюс, 2004. – С. 330.
4. Литовская метрика (1387 – 1546). Книга записей 25. – Вильнюс, 1998. – С. 42.

5. Пашуто В.Т. Помезания. – М., 1955. – С. 116.
6. РИБ. – Т. XX. – Стб. 786. – № 166.
7. РИБ. – Т. XX. – Стб. 758. – № 146.
8. Статут Великого князівства Литовського 1529 року // Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 1 / За ред. С.В. Ківалова, П.П. Музиченка, А.І. Панькова. – О.: Юрид. літ., 2002.
9. Статут Великого князівства Литовського 1566 року // Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 2 / За ред. С.В. Ківалова, П.П. Музиченка, А.І. Панькова. – О.: Юрид. літ., 2003.
10. Статут Великого князівства Литовського 1588 року // Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 3, кн. 1 / За ред. С.В. Ківалова, П.П. Музиченка, А.І. Панькова. – О.: Юрид. літ., 2004.

УДК 340.15(477).1917/20”

Н.В. Єфремова

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ ТА ЙОГО ПОГЛЯДИ ЩОДО РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Повернення українському читачеві наукової і публіцистичної спадщини В'ячеслава Липинського наприкінці ХХ ст. стало визначною і не випадковою подією. У ті часи Україна активізувала складну боротьбу за відродження своєї незалежності. Саме тому значно збільшився попит на історичні розвідки та на працювання вчених різних часів у галузі історії держави і права України, а одними з найпопулярніших серед них виявились праці учасників української національної революції 1917–1920 рр. – М. Грушевського, С. Єфремова, В. Вінниченка, П. Христюка, В. Липинського та багатьох інших.

Слід відзначити, що така увага не була випадковістю, бо і сьогодні, вже на початку ХХІ ст., ми маємо багато схожих проблем, які намагались вирішити наші попередники. Серед таких найактуальніших питань, наприклад, залишаються питання земельної реформи, політичної культури, місцевого самоврядування, армії, місця і значення української еліти в державі тощо.

Однак звернення до праць окремих науковців першої половини ХХ ст. ще і досі є проблематичною справою. Як відомо, більшість «національно-буржуазних» праць доби революції вилучали та ретельно приховували більшовики в радянські часи. І хоча сьогодні роботи окремих учасників революції перевидаються, кількість таких видань є «краплиною в морі». Саме тому ми пропонуємо звернути увагу на творчий спадок В. Липинського, на працювання якого сьогодні є важливим матеріалом для роздумів не тільки в осередку вчених кіл України.

Вивченням наукового спадку В. Липинського в середині ХХ ст. в Україні не займались. Це пов'язано з тим, що наукова позиція і погляди вченого щодо оптимальної форми правління в Україні та необхідності існування її еліти як важливого чинника державотворчого процесу не збігалися з ідеологією комуністичної партії в СРСР. Отримавши тавро «махрового монархіста-самостійни-